

DERLEME**SAĞLIK BAKANLIĞI'NIN
ULUSAL ÇEVRE SAĞLIĞI PROGRAMI'NA
BİR ELEŞTİRİ***Umur GÜRSOY**

Çalıştığım üniversitenin Tıp Fakültesi Halk Sağlığı Anabilim Dalı Başkanı adına 01. 12. 1999 bakanlık çıkış tarihli, 17 Aralık 1999 tarihine kadar ivedi yanıtlanması istemiyle gönderilen, Sağlık Bakanlığı'nın "Ulusal Çevre Sağlığı Eylem Planı" konulu yazısının ekindeki Avrupa Çevre Sağlığı Çerçeve Eylem Taslağı'nı (**The Framework for Environmental Health Action in Europe**) ve yazıda "UÇSEP Taslak Dokümanı" olarak adlandırılan ama bir bütünün 63'üncü sayfasından başlayan ve 'BÖLÜM 5- ÇEVRE SAĞLIĞI ULUSAL EYLEM PLANI' başlıklı dokümanın 86. sayfasına kadarki gönderilen bölümünü Anabilim Dalı Başkanımızın isteği ile incelemek olanağını buldum. Ulusal Çevre Sağlığı Programı isimli 87 sayfalık kitaplaştırılmış Sağlık Bakanlığı belgesi ise Mart 2001'de anabilim dalına yollandı (T.C. Sağlık Bakanlığı; 2001).

İlk kez, 1989'da Birleşmiş Milletler Avrupa Bölgesel Ofisi tarafından Frankfurt'ta düzenlenen ve 29 üye ülkenin çevre ve sağlık bakanlarının eş zamanlı olarak katıldığı Avrupa Çevre ve Sağlık Konferansı'nda halk sağlığı ve çevre politikalarının birlikte oluşturulmasına yönelik ilk büyük adım olan Avrupa Çevre ve Sağlık Koşulu benimsenmişti. 1994'de, Helsinki'de, ikincisi yapılan Avrupa Çevre ve Sağlık Bakanları Konferansı'nda Ulusal Çevre Sağlığı Eylem Planları Taslağı tanımlandı ve Avrupa Çevre Sağlığı Eylem Planı içinde ayrıntılı olarak açıklanarak ve 1997'ye kadar üye ülkelerin Ulusal Çevre Sağlığı Eylem Planları (UÇSEP)'ni hazırlamaları da istendi. 1999'da Londra'da toplanan Üçüncü Avrupa Çevre ve Sağlık Bakanları Konferansı'nda ise UÇSEP'lerin uygulamaya geçirilmesi benimsendi (Fitzpatrick, M.; 1999: 4-6, T.C. Sağlık Bakanlığı; 2000).

Anlaşıyordu ki Avrupa'nın zoruyla da olsa bir çevre sağlığı planımız ve eylem planımız olacaktı. Öyle olmadı. Önce, üçü halk sağlığı öğretim üyesi 5 adet editör tarafından kaleme alınmış bilim konulu bir 'Ulusal Çevre Sağlığı Programı'mız oldu. Geniş bir kaynakçayla desteklenen bu resmi belge, önemli halk ve çevre sağlığı bilgileriyle birlikte ulusal çevre sağlığı hizmetlerinde önemli inkârları ve başarısızlık itiraflarını da belki de ilk kez içeriyor.

Dört sözcüğün kullanımı ile ilgili eleştirilerim

Belgenin kapak ve önsöz sayfasında geçen, yabancı dilden gelmiş, editör, program, plan ve doküman sözcükleri hatalı, eksik ya da anlam kaymalarına neden olabilecek biçimde kullanılmıştır. Belgenin bütünü içindeki bu dört sözcük dışındaki dil yanlışları (varsa) bu yazının amacı dışında olmakla birlikte ulusal olmayı hedefleyen böyle belgelerin dillerinin de ulusal olmak gerekliliği vurgulanmalıdır. Ben başlangıçta ama belgenin bütününe ilgilendiren dört sözcükle yol göstermiş olayım.

Editör'ün beş tane olması açıklanabilirse de bu beş kişinin ne yaptığını 'editör' sözcüğü anlatmıyor. Editör sözcüğü kitaplaştırılan belgede başkalarının yazdığını düzelten anlamında mı; başkalarının yazdığını veya toplu bilgiyi yayına hazırlayan mı; yoksa yazar(lar) anlamında mı kullanılmıştır? İlkinde 'yayına hazırlayanlar' ikinci anlamında ise 'derleyenler' sözcüğünün yeğlenmesi; aksi takdirde 'yazarlar' sözcüğünün kullanılması uygun olurdu. Bilindiği gibi 'yazar' sözcüğü daha çok yazınsal metinleri ya da gazetelerdeki makaleleri yazarlar için kullanılmaktadır.

*Öğr. Gör., Akdeniz Üniversitesi Tıp Fakültesi Halk Sağlığı AD

Eleştirisini yapacağımız metnin önsözünde "Ulusal Çevre Sağlığı Programı dokümanının Ulusal Çevre Sağlığı

Eylem Planı'nın ana çerçevesini ortaya koyduğu" belirtilerek; "bunu, sektörlerarası işbirliği ile hazırlanacak olan Ulusal Çevre Sağlığı Eylem Planı ve Sağlık Bakanlığı'nca oluşturulacak Sağlık Bakanlığı Eylem Planı dokümanlarının izleyeceği" açıklanmaktadır. Gerçekten de 'program' sözcüğü: Yapılması düşünülen eylem ve çalışmaların kaba hatlarını belirten; tüm temel konu ve çalışmaları kapsayan; (konumuzda ulusal çevre sağlığının) iskelet, çerçeve ya da çatısı ya da bu sözcükleri sıfat olarak alan yönerge (örn: Çerçeve yönerge) demektir. 'Doküman' sözü için 'belge' sözcüğünden güzel karşılık olamaz. O halde biçimsel olarak ve anlam kaymalarına izin veren yabancı dilden sözcükler yerine herkesin anlayacağı Türkçe sözcükler kullanarak 'Ulusal Çevre Sağlığı Çerçeve Belgesi (UÇSAÇEB), ya da 'Ulusal Çevre Sağlığı Çerçeve Yönergesi (UÇSAÇEY) demekten kim utanır? 'Plan' sözcüğü ise yapılması tasarlanana anlatmak için kullanılan yabancı dilden bir sözcüktür. Planın taslağının olabilmesi için 'plan' sözcüğü yerine 'tasarı' sözcüğü kullanılarak gelecekte hazırlanacağı açıklanan ve istenen bütün eylem planlarındaki plan sözcüğü 'tasarı' sözcüğü ile değiştirilmelidir: Ulusal Çevre Sağlığı Tasarısı (UÇSET) ve Ulusal Çevre Sağlığı Eylem Tasarısı Taslağı (UÇSETAT) gibi.

Kutu 1. Çevre Sağlığının Temel Konuları (Fitzpatrick, M.; 1999: 23)

Çevre sağlığı politikaları	Taşımacılık yönetimi
Çevre sağlığı yönetimi	Vektör denetimi
Kaza ve yaralanma denetimi ve korunması	Su niteliği
Hava niteliği	Toprak kullanımı
Besin niteliği ve güvenliği	taraslaması
Gürültü denetimi	Tarım
İyonlaştırıcı ve iyonlaştırıcı olmayan ışınım (radyasyon)	Atık yönetimi ve toprak kirliliği
Çalışanların sağlığı	İnsan ekolojisi ve yerleşimleri
Enerji	

Belgenin Genel Üzerindeki Eleştirilerim

Bu yazının temel amacı doğaldır ki eleştiri yapmak için eleştirmek değil; hazırlanmasında geç bile kalınan iyi bir ulusal çevre sağlığı eylem tasarısının, artık yazılmasına baskı ve yardımcı olabilmektir. Sağlık Bakanlığı'nın Ulusal Çevre Sağlığı Eylem Tasarısı hazırlığını sürdürdüğü anlaşılmaktadır. İnceleme olanağı bulduğum 'Avrupa İçin Ulusal Çevre Sağlığı Eylem Tasarısı' taslağından ve eleştirisi ayrıca yapılabilecek olan ülkemiz için Ulusal Çevre Sağlığı Eylem Tasarısı Taslağı'ndan anlaşıldığına göre eleştiri konumuz olan çerçeve tasarısı, eylem tasarısındaki konuları ve sorunların bazılarını kapsamamakta ya da çok yüzeysel geçiştirilmektedir. Oysa özellikle çerçeve tasarılar, sorunları ve sorunların çözümü için öğüt ve yolları da içermelidirler. Aksi takdirde eski sorunlar tekrarlanmış ve geleceğe taşınmış olur. Bu yönüyle, Sağlık Bakanlığı Ulusal Çevre Sağlığı Programı, Kutu 1'de tamamı görülen çevre sağlığının temel konuları arasından itiraf edemeyeceğini sandığı nokta ve konu başlıklarını çerçeve belgenin içine

almayarak inkâr eden ve Türkiye'yi aldatan bir tutum içindedir. Bunun en önemli zararı, bu inkârcılığın eylem tasarılarına yansiyarak çözümlerine sıra gelmesi olasılığıdır. Hatta bazı sorunların ve hedeflerin tasarlanmamış oluşu; bu sorunların çözümünün amaçlanmadığının bile göstergesi olabilir.

Çerçeve belge ayrıntılı olmayan, ama eylem tasarısındaki hedeflerin tamamını kapsayan; eylem tasarısı ise yapılacak hizmet uygulamalarının şimdiki, kısa, orta ve uzun erimli hedefleriyle tüm üst ve alt başlıklarını kapsayan bir belge olmalıdır. Bu özelliği, çerçeve belgeye, eylem tasarıları için şimdiki durumu saptadıktan sonra gelecekte yapılacakların yani uzak hedeflerin çerçevesini çizmesini gerekli kılar. Ulusal çerçevede özellikle, çerçeve hedeflerin önem sırasının da kaba hatlarıyla belirlenmesi demek olan uzak erimli çevre sağlığı hedefleri belirlenmelidir. Bakanlık Belgesi'nde bu yapılmamıştır. Kaldı ki bu belge, eninde sonunda Türkiye'nin 1992'de imza koyduğu Rio Deklarasyonu ve Gündem 21 gibi bir uluslararası çerçeve belgenin ulusallaştırma çabalarından birisidir. Bu nedenle Ulusal Çevre Sağlığı Çerçeve Belgemiz, biçem olarak da Gündem 21 ve onun Avrupalılaştırılmış hallerine benzemeli; 21. yüzyıla kadar ki Türkiye'nin kalkınma ve çevre sağlığı uzak hedeflerini onlarda olduğu gibi çeşitli yüksek çıtalar koyarak belirlemeliydi (www.unep.org;2001).

Çevre sağlığı konuları günümüzde şimdiki kadar olduğundan çok daha multidisipliner (çok bilimli) dir. Tekil, ilgili diğer bilim dallarını dışlamış (izole) kararlar ve uygulamalar günümüz ve gelecekteki çevre sağlığı sorunlarını çözememektedir. Günümüzde Kutu 1'deki çevre sağlığının temel konularıyla ilgili 70'in üzerinde meslek grubu çalışmaktadır (Fitzpatrick, M.; 1999:12). Oysa çerçeve belgenin daha ziyade sağlık bakanlığı bürokratları ve halk sağlığı bilimi uzmanlarınca hazırlandığı anlaşılmaktadır. Bu nedenle çerçeve belgenin adı aslında 'Ulusal' yerine 'T.C. Sağlık Bakanlığı' sözcükleriyle başlamalıydı.

Çevre sağlığı çalışmaları, hemen hemen bütün hizmet sektörlerinde ve yasal düzenlemelerde olduğu gibi toplumdaki çıkar gruplarının 'toplumsal yararlar-kişisel çıkarlar' veya 'haklar-sorumluluklar' ilişkilerini iktidar sahiplerinin (karar verme organ ve süreçlerine sahip olanlar) istekleri doğrultusunda tasarlayan ve veren hizmetlerdir. "Haklar üzerinde temellendirilmiş kurallar, 'yararlılık' yerine 'adalet' kavramını getirirler. Yararlılığı temel alan sistemlerde herşey ticaretin konusu olabilir. Oysa hakları temel alan sistemlerde, maliyet ve yararlılık hesapları ne olursa olsun bir grubun diğerinin onayını almadan yapamayacağı şeyler vardır" (Morgan, M. G.;1993:21). Batılı demokrasi toplumlarında iktidar sahipleri kendi ulusal sınırları içerisindeki çıkar gruplarının hak ve yarar ilişkilerini toplumun büyük kesimi için uyumlaştırmış; toplumsal yarar ve kişisel çıkarları büyük ölçüde dengelemiş, hatta gelecek kuşakların haklarını bile korumayı hedeflemiştir. Ne var ki batılı (kuzeyli) kalkınmış toplumların kendi yurttaşlarına adaletle dağıttığı çıkarları,

şimdi de doğulu (güneyli) ezilen ulusların haklarını çiğnemektedir. Kendine, ezeceği, ulusal (çokuluslu) çıkarları için sömürebileceği yeni uluslar arayan kuzey'in, Türk-İslam dünyasındaki taşeronu olma çabasındaki Türkiye; ulusal çıkarlarından yana olmayan çevre sağlığı ve kalkınma politikaları ile, giderek güneyin sömürülen, ezilen uluslara benzetmektedir.

Dünya uluslarının ve insanoğlunun, dünyanın kaynaklarını paylaşma kavgasında geldiği bu noktada; 1992 yılında Rio'da toplanan Birleşmiş Milletler Çevre ve Kalkınma Konferansı'nda 'sürdürülebilir kalkınma' gibi bir üst hedef tanımlandı. Ülkeler, kökü Dünya Sağlık Örgütü'nün 1978 Alma Ata Konferansı'ndaki "2000 yılına kadar Herkes için Sağlık" amaçlı Temel Sağlık Hizmetleri hedeflerini Rio'da kabul edilen Gündem 21 isimli 21. Yüzyıl süresince ulaşılmaması tasarlanan sürdürülebilir kalkınma hedefleriyle uyumlaştırdılar. Çevre sağlığı konularını kapsayan kalkınma hedeflerini, politikalarını ve girişimlerini ilgilendiren 'Herkes İçin Sağlık' hedefleri ve kısa açıklamaları şöyledir (Fitzpatrick, M.; 1999:8-11):

1- Haklarda Eşitlik

Toplumlarda ekonomik durumları kötü olanlar ve onların çocukları; çoklukla yoksul çalışma koşullarında, temiz su, dengeli beslenme ve uygun kişisel temizlik açısından olumsuzluklarla dolu yaşayan; en tehlikeli işlerde çalışan kesimlerdir. Çevre sağlığı hizmetleri bu eşitsizliklerle savaşmada rol oynar. Toplumun fakir ve zengin kesimleri arasındaki derinleşen uçurum, sıklıkla toplumun yaşadığı çevre koşullarına bakılarak ölçülür. Eşitliğin tanıtımı ve savunulması, birey ve toplum olarak nerede ve nasıl yaşadığına, çalışıldığına ve oynandığına belirgin etkiler yapar.

2- Sektörlerarasılık

Çevre sağlığı; tarım, ormancılık, enerji, endüstri, taşımacılık ve turizm vb. gibi tüm sektörlerin içinde bir yerdedir. Tekil, izole kararlar ve uygulamalar çevre sağlığı sorunlarını çözemez. Birçok olguda bu yaklaşım yeni sorunlara ve var olanların çoğalmasına yol açar.

3- Halk Katılımı

Halk katılımının teşvik edilmesi, beslenmesi, halka bilgi vermenin çok daha ötesine gider. Bilgili tartışmayı oluşturan, kurumlaştıran, uygun ve zamanındaki bilgilendirme; kendi kendine değerli bir amaçtır. Kararların oluşumunda ve uygulanmasında halk katılımını güçlendiren toplantılar (forum) ve işleyiş yolları, gelişmesi gereken en önemli noktadır.

4- Demokratik İlkeler

Demokrasinin temel değerlerinin merkezinde bireysel ve toplumsal haklar ve sorumluluklar vardır. Bunlar: Yardımcı çevredeki ulaşılabilir en üst sağlık ve iyilik düzeyine ulaşmada birey haklarını; bilgilendirme ve çevrenin durumu hakkında akıl danışmaya (konsültasyon) hak ettiği değeri vermeyi; hem çevreyi hem de sağlığı etkileyen

çalışma, karar ve tasarlarda, akıl danışmaya (konsültasyon) ve karar verme süreçlerinde katılıma dair birey haklarıyla ve çevreyi koruma bağlamında insan sağlığını ilgilendiren toplumun bütün katmanlarının ve bireylerin sorumluluklarını içerir.

5- Uluslararası İşbirliği

Çevre sağlığı tehditleri devletlerin uluslararası sınırları açısından teker teker bakıldığında küçük bir bakışa sahip olabilir, ama birlikte yapılmış uluslararası işbirliği ve eylemin, sınır ötesi çevre sağlığı konularında çok etkin olduğu bir gerçektir.

6- Çevre Sağlığının İlerletilmesi

Bu kavram iç içe girmiş üç eylem: Savunma, eğitim ve karar vericileri etkileme (lobicilik) üzerinde yapılandırılır. Çevre sağlığı hizmetlerinin savunulması, bir ön eylem biçiminde çevre sağlığı ilkelerinin sesli savunulması anlamına gelir. Çevre sağlığı hizmetleri, çevre sağlığı eğitimi alanlarında da büyük rol oynar. Bu ilkenin hedef kitlesi politikacıları ve politika belirleyicileri; diğer sektörlerdeki meslek insanlarını; genel toplumu ve çevre sağlığı hizmetlerinde çalışanları içerir.

7- Yetki Devri

Yetki devri ilkesi, en etkili olacakları noktalarda, karar verici güçlerin temsilcilerine yetki devrini gerektirir ve alınan can alıcı eylem ve kararların en uygun kilit adam tarafından güvenceye alınmasını sağlar. Ayrıca, bu ilke, lüzumlu karar verme, sorun çözme ve iletişim konularıyla ilgili hizmetler ve çevre sağlığı enstitülerinin (kuruluşlarının) gelişmesi için desteğe de ihtiyaç duyar.

8- Sürdürülebilir Kalkınma

İnsan faaliyetlerinin, bugünün kuşaklarının kalkınmasını gelecek kuşakların kendi gereksinimlerini karşılama yeteneğini engellemeden yapılması diye tanımlanabilen sürdürülebilir kalkınma; çevre sağlığı hizmetlerinin gelişmesi için bir köşe başı ilkesidir. "Gelişmekte olan ülkelerdeki çok sayıda insanın temel ihtiyaçları, yani yiyecek, giyecek, barınak ve iş bulma ihtiyaçları karşılanamamaktadır ve o temel ihtiyaçların ötesinde bu insanların daha iyi hayat kalitesi konusunda haklı beklentileri de vardır. Yoksulluğun ve eşitsizliğin yaygın olduğu bir dünya her zaman için ekolojik ve diğer krizlere eğilimli olacaktır. Sürdürülebilir kalkınma herkesin temel ihtiyaçlarını karşılamayı ve herkese daha iyi bir hayata ilişkin beklentilerini tatmin etme fırsatı sağlamayı gerektirir." (Türkiye Çevre Sorunları Vakfı; 1989:74). Bu anlamda sürdürülebilir kalkınma, insan sağlığında etkisi olan uygulama ve kararların bütün yönlerine toplu bir bakış yapabilen yoğun bir politika taslağı gerektirmektedir.

9- İhtiyat İlkesi

İhtiyat ilkesi, bazı işler, girişimler, teknolojiler ve ürünlerin etkileri anlamında, bilinmeyen aşamalara bilim ve teknolojinin tam açıklık getiremediği durumlarla ilgilidir. Bu ilkenin genel anlamı "Çevreye ve sağlığa bir

dizi tehdide ve geri dönüşü olmayan zarara neden olma olasılığı bulunan iş veya ürünler konusunda korkulan sonuçlar, ürün veya işler arasında tam bir ilişki kanıtı olmasa bile, güvenilir bir neden varsa, bu iş ve ürüne karşı koruyucu ve önleyici önlemler alınmalıdır." olarak vurgulanabilir.

Bu ilkelerden anlaşılmalıdır ki çevre sağlığı çerçeve belgemiz yukarıdaki 9 hedefe özel bir vurgu yapmalı, bugünün Türkiye'sinde en çok gereksinim duyulan haklarda eşitlik, halk katılımı, demokratik ilkeler ve ihtiyaç ilkelerini bir önsöz veya sunuş ile öne çıkarmalıydı. Belgede bu da yapılmamıştır.

Günümüzde çevre sağlığı hizmetleri çalışmalarını:

- 1- Risk Değerlendirmesi,
- 2- Risk Yönetimi,
- 3- Risk İletişimi,
- 4- Sektörlerarası İşbirliği,
- 5- Eğitim,

6- Araştırma başlıkları altında yürütür (Fitzpatrick, M.; 1999:23). Risk analizi çalışmaları da denen ilk üçü çevre sağlığı çalışmalarının en can alıcı bölümünü içerir. Çerçeve belge 'risk değerlendirmesi, risk yönetimi ve iletişimi' ile iletişim ve değerlendirmenin bir parçası olan 'risk algılaması' sözcüklerine bazı satır aralarında yer vermekle birlikte kavramları tanımlamamakta; ilke ve hedef haline getirmemekte; önemini ve olmazsa olmazlığını vurgulamakta zayıf kalmaktadır.

Belgenin Ayrıntıları Üzerindeki Eleştirilerim

- Yönetim ve yetkili kuruluşlar başlığında söylenmesi gereken en önemli şeylerden birisi Sağlık Bakanlığı'nda çevre sağlığı hizmetlerinin artık genel müdürlük halinde örgütlenmesi gereğidir. Böylece en azından sağlık bakanlığı düzeyinde çevre sağlığı hizmetlerinin üvey evlat olması engellenebilecektir.

- Çerçeve belge, çevre sağlığı mevzuatımızdaki bazı önemli değişiklik gerekleri (örn: Umumi Hıfzısıhha Kanunu'nun eskimiş hükümleri ve ceza maddeleri; Çevre Kanunu'nun 'Kirlen öder', Çevre koruma çabaları kalkınma çabalarını engellememelidir'; ya da halen öneri aşamasındaki kimi yasa tasarılarında olduğu gibi "yabancı yatırımcılara yatırım izni 15 gün içinde verilemezse ya da üretime geçmiş tesislere bir kereye özel makul bir süreyle (!) ÇED muafılığı vb. getiren" tehlikeli hukuk belgeleriyle ilgili bir değişiklik, öneri ve hedef ilke içermemektedir.

- Yasalarda uzun erimli ve geri dönüşmez çevre zararları tanımlarına ve bu suçları işleyenlere (depremde yıkılan kamu ve özel yapıların yüklenicileri, iyonlaştırıcı radyasyon sızıntısı yapanlar vb.) ve yargı kararlarını uygulamayan görevlilere yapılacaklar gibi konulara girilmemiş genel öneriler yapılmakla yetinilmiştir. Kısaca çerçeve metin hukuksal konularda çok yüzeysel ve daha çok bugünün sorunlarına dönüktür.

- Yönetim erkinin oluşması ve karar süreci başlığında, özellikle bazı önemli risklerin kabulü ile ilgili karar süreçlerinde risk değerlendirmesi yapılmasının gerekliliği vurgulanmamıştır. Risk değerlendirilmesi sonucunda alınacak riskin yönetilmesi ve risk iletişimi aşamasında riskin doğru iletilmesinin yapılmasında, toplumun farklı çıkar gruplarının temsilcileri, riskten etkilenecek halk tabakaları ve gönüllü örgütlerin yerinden, gerekliliğinden ve risk yatırımcılarına tanınan iletişim olanaklarının korumacı ya da muhalif gruplara da tanınmasıyla ilgili kural eksikliklerinden ve yapılanma hedeflerinden de söz edilmemiştir.

- Finansman başlığında konunun diyalektik yanının altı iyi doldurulmamıştır. Neden çevre sağlığı iyi olmalıdır? Çünkü kralların orduları, yani insan gücü sağlıklı olmalıdır. Klasik muhasebe düzeni artık geçerliliğini yitirmektedir. Çevre kirliliğinin toplumsal maliyetleri vardır. Toplumsal maliyetlerin azalması ve daha az bütçe ile daha sağlıklı toplum: Çevre sağlığı hizmetlerine ayrılan paranın artmasını gerektirir. Dünyanın kalkınmış ülkelerinin (Dünya Ticaret Örgütüne yön veren üyeleri) yeni dünya düzeni diye özetlenen eğilimleri: Tüketim alışkanlıklarının hesapsızca körüklenmesi, çevre sağlığı yönetimi ve hizmetleri zayıf, çevre standartları düşük ülkelere eski ve kirliliğin teknolojilerin, tehlikeli çöplerin, daha önce satılabilir mal olmayan su gibi doğal kaynakların satılabilmesi ve havayı kirletenlere değil tüm halka yansıyan karbon vergisi vb. gibi uygulamaları kendi ulusal çevre sağlığı politikaları yapmaları yönündedir. Kuzeyli refah toplumları başka ve alışılmış deyimle batılı sanayileşmiş ülkeler, gelişmekte olan ülkelerdeki sağlık, enerji gibi sektörlerde özelleştirmeyi teşvik edici kararlarıyla; hastalık nedenlerinden koruyucu çabalara köstek olan, sağlıkta kısır döngüleri destekleyen, kirliliği enerji yatırımlarına destek veren kredi koşullarıyla kendi çokuluslu ilaç ve arıtma teknolojilerine daha büyük pazarlar yaratmayı; Giderek birleşen devletlerinin (Amerika ve Avrupa Birleşik Devletleri) ulusal (çok uluslu) eylemi ve politikası yapmışlardır. Bu politikalara karşı, gelecek kuşaklarımızın haklarının korunması, çevre sağlığı karşı politikamızın, çerçeve belgelerimizin ve eylem tasarılarımızın iyi yapılmasına bağlıdır.

Ülkemizin üyesi olduğu bu yapının (sistem-Yeni Dünya Düzeni-YDD) finans hareketleri sonucu yabancı yatırımcıların ülkemize yatırım yapmaları koşula bağlanmalı ve bu yapıya kadar gerçekleştirilmesi gereken işlerde yabancı ve çok uluslu şirket yatırımlarında en azından kendi ülkelerindeki çevre ve sağlığı koruma ve güvenlik standartlarına uymaları koşulu getirilmelidir. Günümüzün yabancı sermayesi ne yazık ki bu tip sorunları aşmak için yerli ortakları kanalıyla yatırım yapmaktadır (Örn: Halen inşaat halinde olan ve iki yıl içinde bitirilmesi beklenen 1210 MW'lık Adana-Yumurtalık Sugözü İthal Kömürlü Termik Santrali'nin görünür yatırımcısı İSKEN-İskenderun Enerji Üretimi ve Ticaret A.Ş.; yabancı ortağı ya da gizli ortağı Alman Siemens'tir). Bu nedenle ülkemizin çevre hukuku hızla güncelleştirilmeli ve Avrupa Birliği (AB) niteliğinde ulusallaştırılmalıdır.

Bu başlık altında genelde halk sağlığı hizmetlerinde özelde de çevre sağlığı hizmetlerinde çalışan ve çalışacak görevlilerin özendirilmesi için maddi ve sosyal desteklerden ve yetkilerinin artırılması gibi önlemlerden söz edilmelidir.

- Çevre sağlığının gerek halk gerekse mesleki eğitiminde köklü değişikliklerin yapılması; başlangıçta okullara yaşam dersleri adı altında çevremizdeki doğal ve sağlıklı yaşamın ilişkisini anlatacak uygulamalı dersler, kirletmeme, tasarruf ve çevre koruma ahlakı, ev ekonomisi temelli tarım ve geri kazanım, kompostlama, yakın çevremizi paylaştığımız canlılar ve yaşamları gibi konuların konulması; üst düzey eğitim ve uygulama-üretim kurumlarından nispeten bağımsız karar alma organlarına ve bütçelere sahip olanlarda da (üniversite, silahlı kuvvetler, kamu ya da özel büyük işletme ve fabrikalar vb.) yeşil yönetim uygulamalarının öğretilmesi ve özendirilmesi hedeflenmelidir. Bu başlık altında çok önemli olduğunu düşündüğüm, çevre sağlığı mesleklerindekilerin halk sağlığı ve çevre epidemiyolojisi, toksikoloji gibi konularda meslek içi ve uzmanlık eğitimlerinin verilmesini sağlayacak multidisipliner bir 'Halk Sağlığı Okulu'nun yaşama geçirilmesi çerçeve belgede mutlaka hedeflenmelidir.

- Oldukça iyi yazılmış standart belirleme ve izleme maddesi Sağlık Bakanlığı merkezlidir. Konu karar verme ve standart yapma aşamasında daha multidisipliner, ama çok başlı yönetimi özendirilmeyen bir yapıya kavuşturulmalıdır.

- Araştırma, Teknoloji İzleme ve Geliştirme başlığında multidisiplinerlik vurgulanmalı; halk sağlığı okulu, multidisipliner bilimsel çalışma gruplarının çerçeve yapıları belirtilmeli ve üniversiteler üzerinde bazı konulardaki (Örneğin Çernobil vb.) araştırma ve açıklama yasaklarının kaldırılması ve konmaması ve tabii ki üniversitelerin bilimsel (yönetimsel) özerkliğinin gereği vurgulanmalıdır (Ekinci, O.; 2000). Bilimsel kurumların ve bilim insanlarının giderek artan oranda şirketlerin ticari amaçlı AR-GE projelerinde çalışacak olmasının bir YDD eğilimi olduğu anlaşılmaktadır (Bursalı, O.; 2001: 3). Halk çoğunluğunun hakları ile bir şirket sahibinin çıkarlarının dengelenmesi tam bağımsız bilimsel hakem kurumlarına ve hukuk devletine gereksinimi arttırmaktadır (Ökçesiz, H.; 2000: 12). Bergama-Eurogold altın madeni girişimiyle ilgili gelinen süreçte 11 bilim insanı imzalı ve Başbakanlık emriyle hazırlanan TÜBİTAK Raporu, çok eğitici bir multidisipliner çevre sağlığı dersi olması dışında önemli bir çevre sağlığı tehlikesine işaret etmektedir: Bilimin (adamının) siyasallaşması ve ticarileşmesi (Amato Okuyan, Z., Şahin, Ü.; 2001). Üniversiter bilirkişi kurullarının verdiği kararlara itirazları inceleyecek bir 'bilim ahlakı ve bilimsel hakemlik kurumu' kurulmalıdır. 'Bu ve bunun nasıl olması gerektiği' gelecekte en çok çevre sağlığı kurumlarına gerekecek bir 'ihtiyat ilkesi' uygulaması olarak çerçeve belgenin en önemli hedeflerinden birisi olmalıdır.

- Genel Çevresel Sorunlar ve Yaşam Ortamları başlıklarında ve belgenin diğer bölümlerinde hava kirliliği, iyonlaştırıcı radyasyon ve nükleer enerji; nükleer ve

endüstriyel kazalar ile iş sağlığı ve güvenliği konuları hiç yer almamıştır. İyonize radyasyon konusunda çevre yasasında radyasyon ve zararlı ışınlarla ilgili tek bir madde ve ilgili cezai mevzuatta iyonize radyasyon salınımlarıyla ilgili suçlar ve verilecek cezalarla ilgili hiçbir hukuk metni (Türkiye Çevre Sorunları Vakfı; 1988: 293-304 ve 310-319) yokken çerçeve belgede "İyonizan radyasyon ile ilgili olarak, standartlar ve uygulamalar ve konunun boyutları kısmen bilinmekte olup, kontrolüne yönelik yasal düzenleme ve uygulamalar vardır." denmektedir (T.C. Sağlık Bakanlığı; 2001: 22). Vektör denetimi konusu da doyurucu değildir. Bilimsel çalışmalar için Carl Sagan'ın bir sözü vardır: "Kanıtın yokluğu yokluğun kanıtı değildir" (Day, R. A.; 1997: 47). Çerçeve belgede yer almayan bu konuların kapsadığı alanlarda bugün ve gelecekte çevre sağlığını bozucu hiç bir sorun, yönetilecek hizmet vb. yok mudur? Daha düne kadar Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanı'nın ağzından "Allah'tan başka kimsenin engelleyemeyeceği" belirtilen Akkuyu Nükleer Santrali'ni hükümet 'şimdilik' kaydıyla ertelememiş midir? Yoksa, Anayasa Mahkemesi'nce 26 Ekim 2000 tarihinde iptal edilen mobil santrallerle ilgili Kanun Hükmündeki Kararnameye göre iptal öncesi alelacele sonuçlandırılan pazarlıklarla ve ÇED Yönetmeliği'nden muaf tutularak belirlenen en kötü kalite fuel oil yakıtla çalışacak yaklaşık toplam 3000 MW kurulu güç kapasiteli 17 mobil termik santral yurdun en güzel deniz ve doğal alanlarına pıtrak gibi yapılmak istenmemekte midir? Yüzyılın en büyük deprem afetine afet katmasının eşliğinden tesadüfen dönülen petrol rafinerisinin İzmit'e yapılması gibi hataları bu ülke bir daha nasıl engelleyecektir? Bu soruların yanıtı çerçeve belgede çok yüzeysel ve kimliksiz geçiştirilmiştir.

Sektörler başlığı ekonomik ya da yatırımcı sektörler bölüm başlığı (yapılmalıdır) yapılarak incelenirse;

- Sınırlanmış kirlilikler ve risk analizinin vazgeçilmez bir unsuru olan kara, hava ve sudan hızlı denetimlerin sağlanması için yönetimsel talep yaratmanın ve hangi kurumun görev ve yetki alanında ise bu araçların çalışma yönergesinin çizilmesi gerekliliği vurgulanmalıdır.

- Uluslararası ilişkilerde ise kirli teknolojilerle sömürülebilme engel olacak bir çerçeve oluşturulmalı, kâr-zarar ilkesine yaklaşımı sadece klasik muhasebe sistemiyle değil çevre maliyetlerini de göze alan biçimde olan, toplumsal maliyetleri göz önüne alan yabancı yatırımlara izin verilmesi gibi hedefler konmalıdır. Örneğin, Bergama dışında 580 yörede aranmasına ruhsat verildiği anlaşılan siyanürlü liç yöntemiyle altın aranması gibi Türkiye'ye zararından başka yararı olmayan yatırım ve girişimlere izin verilmemesinin kurallarını oluşturan hedefler konmalıdır.

- Çerçeve belge 'Enerji Sektörü' başlığında temiz ve kirliliği enerji kaynakları tanımını yapmamış, su gücünün ve doğal gazın her zaman çevre sağlığı açısından zararsız olacağını varsaymış ve teşvik edilmesini istemiş; temiz ve yenilenebilir enerji kaynak ve teknolojilerini vurgulamamış ve madde yapmamıştır. Yaptıkları CO2 emisyonu sonucu

küresel ısınmadan büyük oranda sorumlu fosil yakıtlara yakın gelecekte kaynağında karbon vergisi konulması, Kyoto Protokolü'na göre küresel ısınmanın durdurulabilmesi için şimdilik 2012 yılına kadar gelişmiş ülkelere ki 'en yüksek kısıtlamalar' kategorisindeki bu ülkeler arasına gelişmiş ülke sayılarak Türkiye'de sokulmuştur; CO2 emisyonlarını % 5 azaltmaları hedefinin ülkemize getireceği büyük maliyetler inkâr edilmektedir² (Gürsoy, U.;1999:142). Türkiye, çevre sağlığı çerçeve belge ve eylem tasarılarını çevre sağlığındaki uluslararası protokolleri ve yükümlülükler göz önüne alarak yapmalıdır. Oysa, Türkiye ısrarla çok önemli doğalgaz bağlantıları yapmakta ve Türkiye'nin enerji modeli olarak, dış kaynaklı, pahalı, küresel ısınma ve asit yağmuru içeren teknolojiye dayalı enerji, ısınma ve sözde hava kirliliği önleme modellerini uygulamaya sokmaktadır. Çerçeve belgenin hedefleri ve çevre sağlığı sorunlarıyla savaşım yöntemi çevre sağlığının bozulmasına karşı sadece savunma yapılması biçimindedir. Yani belge çoğu öneri ve geliştirilmesi gereken eylemleriyle pasif bir koruma önermektedir. Oysa çerçeve belge Türkiye'nin her sektöründe olduğu gibi kirlilik kaynaklarının yok edilmesini, bu başarılamiyorsa o zaman ne yapılacağına söylenmesini gerektiren uzak erimli hedefler içeren eylemleri yani aktif mücadeleyi de çizmelidir. Çerçeve belge daha çok yürürlükteki yasaların uygulanmasını hedeflemekte; orta ve gelecek vadeli hedefleri pek içermemektedir.

Milli Güvenlik Kurulu'nda bile konuşulacak kadar önemli olan enerji sektörü ve enerji tasarımlarında Türkiye aktif ve pasif güneş enerjili ısınma modellerini ısı yalıtımı ve mimarlık uygulamalarıyla birleştirmeyi hedeflemelidir. Çeşitli ülkelerin yurttaşlarının güneş enerjisi ısınma ve elektrik elde etme yatırımlarına verdiği vergi ve kredi destekleri gibi özendirme önlemleri bizde de hedeflenmelidir. Tüm Avrupa ülkelerinin aldığı güneşi tek başına alan ülkemizin enerji temelli çevre sağlığı tasarımları ve hedeflerinin güneş enerjili modellere ve teknolojilere göre yapılması giderek ulaşımda da yeri olan güneş hidrojeni ve yakıt pili teknolojisi için hedefler konması çerçeve belgeden beklenenlerdir (Flavin, C., Dunn, S.;1998:183-211).

Elektrik enerjisinde 1998 verisiyle kurulu gücünün (23 108 Mwe) yaklaşık 3,6 katı (83 000-seksenüçbin- Mwe'lik) rüzgar gizilgücü ile OECD'nin Avrupalı üyeleri arasında en fazla rüzgar enerjisi (ekonomik ve teknik olarak) gizilgücüne Türkiye sahiptir (Gürsoy, U.;1999:27 ve 89). Rüzgarın yanı sıra tarım ve ilgili sektörlerin atıklarında akıllı biyokütle ve biyogaz uygulamalarıyla tasarruf ve verimlilik enerjisi adı altında toplanan, enerjinin üretimi, taşınması ve tüketimi aşamasındaki kayıpların giderilmesi (enerji verimliliği), gereksinimin (tüketimin) azaltılması (tasarruf enerjisi) ve enerji kullanımının düzenlenmelerine (enerji tasarrufu) ek; jeotermal enerji ve temiz ve yenilenebilir sayılan küçük (barajsız) hidroelektrik enerji uygulamalarının hedeflememesi ve tasarlanmaması çerçeve belgenin multidisipliner çalışma gerektiren eksik yönlerinden biridir (Gürsoy, U.;1999).

- Kırsal kesim ve ormanlık alanlar ulusun temiz hava ve su kaynağı olduğu gibi sağlıklı besin üretimini sağlayan alanlardır. Kırsal alanların iyi yönetimi ve kirliliklerden korunması yerüstü ve yer altı su kaynaklarımız, besinlerimiz ve havamızın sağlığı için gereklidir. Kırsal alanların korunması sadece turizm amaçlı olmamalı; çevre koruma çalışmaları alt yapısız ve çarpık kentleşme, sanayileşme ve kalkınmaya engel olabilmelidir. Çerçeve belge kırsal alan ve orman koruması için gerekli somut hedefler koymalıdır.

Sonuç

Çevre sağlığı konuları multidisipliner olduğu kadar bilginin çok hızlı değiştiği konulardır. Bu nedenle eksik ya da hatalı yapmak ya da her şeyi bilmemek olasıdır. Bu nedenle çevre sağlığı ile ilgili birşey yazarken veya söylerken devamlı vurgulanması gereken özellikler multidisiplinerlik (çok bilimlilik) ve doğru veriye bağlı bilgi güncellenme gerekliliğidir. Çevre sağlığında yasal düzenlemeleri, çerçeve ve de eylem tasarılarını yapmak bu nedenle çok yorucu ve zaman alıcı çalışmalardır. Ülkenin siyasal ve demokratik toplum gelenekleri oturmamıştır. Bu oturmamış devletin hukuk devleti olduğu savlarına gölge düşürmektedir. Böyle bir ülkede yaşayan ve bilim yapmaya çalışan insanlar ve teknokratlar da siyasilerin önüne kabul edebilecekleri ve uygulanabilir metinler koyma endişesindedirler. Teknokrat ile bilim insanı arasındaki farkı: politikacılar ve karar vericiler önünde yapılan bu yargıçlık ve duruş farkı belirlemektedir. Bilim insanı yargıç değildir. Bilim insanında siyasilere uygulanabilir veya onların neyi kabul edebilecekleri belirlenmiş, yani yargılanmış, öz sansüre uğratılmış metinler yaratma kaygısı olmamalıdır. Bu bağlamda ülkenin bilim insanının yönetsel olarak özerk, bilimsel olarak özgür olmasının çevre sağlığına olumlu katkısı vurgulanmalıdır.

Bakanlık'ın yolladığı Çevre Sağlığı Eylem Planı Taslağı'nın bir yerindeki dipnotunda adını bilemediğimiz uzmanın dediği gibi: "... çevre sağlığı ve ilişkili sorunlarda böyle müdahale-yarar bağlantısının kurulması halen hemen hemen imkansız durumdadır... Değişik hastalıkların önlenmesinin sağlayacağı harcama-yarar değerleri ...

1. Sağlık üzerindeki olumsuz çevre etkilerinin doğası ve boyutları (çevresel etkinin doğası ve boyutu, hassas gruplar dahil risk altındaki nüfus),
2. Çözümün teknik fizibilite ve uygulanabilirliği,
3. Sorunun kötüleşme ya da yayılma eğilimi olup olmadığı,
4. Etkin müdahale çıktılarının karşılığında sağlanacak sağlık yararı..." vb. çerçeve belge ve eylem tasarıları yapabilmek için gereken bilgiler, bu ülkede bilinmemektedir. Bu bağlamda, Türkiye'de çevre sağlığı konularında yapılacak en küçük bir çalışma, uygulama ve onun sonuçlarının başına gelenlerde olduğu gibi, Sağlık

Bakanlığı'nca hazırlanan Ulusal Çevre Sağlığı Programı da, ne yazık ki Türkiye'nin ve Sağlık Bakanlığı'nın kendisine benzemiştir.

Bence Ulusal Çevre Sağlığı ile ilgili her türlü belgeyi hazırlayacak her ekibin ve Sağlık Bakanlığı teknokratlarının Risk Analizi üzerine yazılmış birkaç makale ile 2000 yılında Türkçe'yle birlikte 30'dan fazla dünya dilinde her yıl yayımlanan, sadece ABD'de 795 üniversite ve kolejde yardımcı ders kitabı olarak binden fazla derste okutulan Worldwatch Enstitüsü Dünyanın Durumu Raporları'nın okumalarında da önemli ulusal faydalar vardır³.

Çerçeve belgenin ve Türkiye'nin gereksindiği en önemli çevre sağlığı hedefi: haklarda eşitlik, halk katılımı, demokratik ilkeler ve ihtiyat ilkelerini yaşama geçirmek olmalıdır. Arkasından çerçeve belge ve çevre sağlığı hizmetlerinin önündeki hedef ya da yanıtlanması gereken en büyük soru: "Yasaları ve mahkeme kararlarını uygulamayanlara, çokuluslu şirketler ve uluslar arası yardım kuruluşları istedi diye anayasa, yasa ve yönetmeliklerde çevre sağlığı ile ilgili bir çok maddeyi ulusal çevre sağlığı çıkarlarımız zararına yasallaştıran siyasi kurumlara ve parlamentoya ne ceza verileceği?" ile "Bu cezayı kimin uygulayacağı?" dir.

KAYNAKLAR

Amato Okuyan, Z., Şahin, Ü. (2001), TTB Bergama Raporu-2001 (Siyanür Liç Yöntemiyle Yapılan Altın Madencilikinin İnsan ve Çevre Sağlığı Üzerindeki Etkileri ve Bergama-Ovacık Altın Madeninin Yaratacağı Risklerin Değerlendirilmesi), Türk Tabipler Birliği Yayını, Ankara.

Bursalı, O. (2001), "Bilim ve Gençler", Cumhuriyet Bilim Teknik, 736:3.

Day, R. A. (1997), "Bilimsel Bir Makale Nasıl Yazılır?", Türkiye Bilimsel ve Teknik Araştırma Kurumu (TÜBİTAK) Yayınları, 3. Baskı, Ankara.

Ekinci, O. (2000), "Üniversitelere 'konuşmak' yasak", Cumhuriyet Gazetesi, 9/10/2000:4.

Fitzpatrick, M., Bonnefoy, X. (1999), "Guidance on the Development of Educational and Training Curricula, Environmental Health Services in Europe: 4", Denmark, WHO Regional Publications, European Series, No: 84.

Flavin, C., Dunn, S. (1998), "İklim Değişikliği Tehlikesini Bertaraf Etmek", in L. Brown, C. Flavin and H. French (ed. by), Dünyanın Durumu-1998 Worldwatch

Enstitüsü Raporu, TEMA Türkiye Erozyonla Mücadele, Ağaçlandırma ve Doğal Varlıkları Koruma Vakfı Yayınları: 23, İstanbul.

Gürsoy, U. (1999), "Dikensiz Gül Temiz Enerji-Doğu Akdeniz Çevrecileri Temiz ve Yenilenebilir Enerji Kaynakları Raporu", İskenderun Çevre Koruma Derneği Yayını, İskenderun.

Morgan, M. G. (1993), "Risk Analizi ve Yönetimi", Bilim (Scientific American Türkçe Basım), 1(1):18-23.

Ökçesiz, H. (2000), "Bir Cassandra Çağrısı", Bilim Teknik, Cumhuriyet Gazetesi Parasız eki, 23 Eylül 2000, 705:12.

T.C. Sağlık Bakanlığı. (2000), "Çevre Sağlığı Ulusal Eylem Planı Taslak Dokümanı", Temel Sağlık Hizmetleri Genel Müdürlüğü, yayınlanmamış belge, Ankara.

T.C. Sağlık Bakanlığı. (2001), "Ulusal Çevre Sağlığı Programı", ed. Akdur, R., ve ark., Ankara.

Türkiye Çevre Sorunları Vakfı (1988), "Türk Çevre Mevzuatı", Türkiye Çevre Sorunları Vakfı Yayını, 1988, Ankara.

Türkiye Çevre Sorunları Vakfı. (1989), "Ortak Geleceğimiz-Dünya Çevre ve Kalkınma Komisyonu Raporu", Türkiye Çevre Sorunları Vakfı Yayını, Eylül 1989, Ankara.

www.unep.org web adresine 2001 Nisan ayında yapılan ziyaretler

1. Çevresinde radyoaktif atık ve radyasyon kirliliği yapan kuruluşlar ve nükleer kazalarla ilgili suçluların cezalarıyla ilgili tek mevzuat 'Nükleer Enerji Sahasındaki Hukuki Mesuliyete Dair Sözleşme ve eki protokolle belirlenen para cezaları içeren uluslar arası sözleşmedir. Çerçeve belge'nin Türkiye'nin 8/5/1961 tarih ve 299 sayılı kanunla onaylayarak 13/5/1961 tarih ve 10806 sayılı Resmi Gazete'de yayınlanan bu sözleşmeden haberinin olmadığı anlaşılmaktadır.

2. Türkiye, getireceği ağır maliyetler nedeniyle bu belgeyi imzalamamıştır (Y.N).

3. Dünyanın Durumu Raporları 1992 yılından beri Türkçe'de de yayımlanmaktadır. Türk yayıncı TEMA Vakfı'dır.